

ГЛАЗИРАНА ПАНИЧКА ЗА КЕРАМОПЛАСТИЧНА УКРАСА С МОНОГРАМ ОТ ЧЕРВЕН (ОПИТ ЗА РЕКОНСТРУКЦИЯ И ИДЕНТИФИКАЦИЯ)

Георги Сенгалеви

*Национален археологически институт с музей, Българска академия на науките, ул. „Съборна“ № 2,
София 1000; g.sengalevich@gmail.com*

Glazed bowl insert for ceramoplastic decoration with monogram from Cherven (A reconstruction and identification attempt)

Georgi Sengalevich

*National Institute of Archaeology with Museum, Bulgarian Academy of Sciences, 2 Saborna Str., 1000 Sofia,
Bulgaria; g.sengalevich@gmail.com*

SUMMARY

The present paper is dedicated to an unusual example of sgraffito ware bearing a monogram found in the citadel of the medieval town Cherven during the excavations of Church No. 7 (fig. 2, 22). The bowl insert for ceramoplastic façade decoration whose tubular shaft was broken, is covered by white slip and green glaze that is partially missing (fig. 3). The fabric is characteristic for the ceramic assemblage of Cherven. The shape, the size, the technology, and the quality of the craftsmanship of the item also conform to those of other representative examples of the decorative ceramics found during the exploration of the town. However, only on this artefact there is an inscription – a cruciform monogram containing the letters A, Λ, H, C, and T. In the Byzantine written tradition the monograms were usually used as abbreviation for the names or the titles of the elite. In this paper I propose a reconstruction of the name Kallistos: [K]ΑΛ(Λ)ΗCΤ[OC] (fig. 10, 12). Based on the palaeographic and orthographic analysis it is possible to conclude that the monogram is characteristic for the Late Byzantine epigraphy, but was created by local craftsmen. Having command and using the Greek language and literacy in the capital and in the large urban centers of the Second Bulgarian Empire is no surprise at all. Concerning the interpretation of the inscription, it is necessary to consider similar monograms belonging to high-ranking patrons in the socio-political life: tsars, despotes, high-ranking individuals in the military administration, high-born members, as well as high-ranking clergymen – patriarchs and metropolitan bishops, which are found on the exterior or in the interior of a number of Late Byzantine churches. For example, patriarch Niphon I of Constantinople (1310 – 1314) has his monograms placed at several spots on the exterior of the magnificent church of Agioi Apostoloi in Thessaloniki (fig. 17, 18). Extremely similar in appearance are the monograms of Alexios Apokaukos, carved on capitals from Silivri (fig. 19). Another interesting example is the Poganovo monastery, where Konstantin Dejanović (ca. 1378 – 1395), the despot of Velbuzhd, is immortalized together with his daughter Elena in the inscriptions on some stone discs (fig. 20). But Mystras is the center where the use of monograms becomes an obsession. It is hard to find there a church that was not “stamped” with the monograms of its founders (fig. 9, 13, 21). Based on the parallels of a wide range of monuments of the elite from the 14th to the 15th c., it can be assumed that the bowl with the engraved cruciform monogram with the name “Kallistos” from Cherven was most probably set in a ceramic band, framing one of the blind arches on the southern façade of the church along which the

main street of Cherven passed. Around the mid-14th c. Kallistos I (1350 – 1353; 1354 – 1363), patriarch of Constantinople, stands out in the Orthodox world with his vigor and expansiveness. He intensifies the contacts with the Churches of Bulgaria, Serbia and Russia attempting to impose the primacy of the Ecumenical Patriarchate. Kallistos also left numerous literary works translated into Medieval Bulgarian. In his works he repeatedly praised tsar Ivan Alexander (1331 – 1371) and demonstrated his close relations to the Hesychasts in Bulgaria – St. Theodosius of Tarnovo, who lived in the vicinity of Cherven, in the first place. It is not impossible that Church No. 7 possessed the respective patron's marks exactly of Kallistos I. In this regard, the inscription can also be considered not only as a patron's mark and as a dedication, but as a material expression of the political program, followed by the Ecumenical patriarch and his allies in Bulgaria.

Key words: ceramoplastic decoration, sgraffito, monogram, Kallistos, Cherven

Средновековният български град Червен е добре известен с множеството си (над 85) епиграфски паметници, станали достояние на науката в резултат на многогодишните археологически проучвания под ръководството на цяла плеяда български археолози и медиевисти, сред които водеща роля имат В. Димова и Ст. Йорданов (Йорданов 2011, 10 – 30). Изследвани от Н. Ангелов, К. Хаджиев, К. Попконстантинов (Ангелов 1985, 236 – 272; Хаджиев 2006, 85 – 108; Popkonstantinov, Kronsteiner 1997, 43 – 48), надписите – както официални и калиграфски изписани, представителни за развития лигатурен стил от XIV в., така и графити, издраскани от жителите и посетителите на Червен, дават богата информация за високия статут на града, за мирогледа и вярванията на средновековния човек. Съобразно съдържанието им се разграничават както ктиторски и поменателни (надгробни), така и надписи с приписков характер и автографи. Срещаме ги изписани върху разнообразен материал: върху каменни блокове от зидарията на различни сгради, върху елементи от архитектурната декорация и фрагменти от стенната живопис на църквите, върху надгробни паметници, а също и върху керамични съдове – като графити, оставени от собствениците им (обикновено по дъната) или като подглазурни надписи, гравирани в процеса на производство на глазираната керамика. Сграфито керамиката с монограми като явление се появява във Византия някъде във втората четвърт на XIV в. и като една мода бързо се разпространява из широк ареал. Особено интересни са съдовете с монограми на Палеолозите, както и тези с монограми на светци (Сенгалевиц 2018, 157 – 168). Много бързо паралелно с тяхното разпространение на няколко места в хинтерланда на Черноморието и Егея възникват и местни производства на сграфито керамика с монограми, като на първо място трябва да споменем българската столица Търново с голямото количество съдове с монограми на царе, патриарси и други знатни фигури (Алексиев 1980, 443 – 450; Робов 1985, 295 – 403). Колекцията от такива трапезни съдове в един от големите градове и митрополитски центрове на Второто българско царство – Червен: главно паници, но също и чаши, индикира съвсем ясно наличието на местно производство на сграфито керамика с подглазурни кирилски монограмни надписи, представляващи имената или титлите на представители на местния елит. Много от тях нямат аналог в надписите от други средновековни центрове, вкл. столицата Търново¹. За един фрагмент от камбановидна чаша с гръцкия надпис „Михаил“, споменат от Н. Ангелов (Ангелов 1985, 256 – 257), може със сигурност да се твърди, че е византийски импорт, попаднал в Червен в резултат на търговските контакти между града и Черноморското крайбрежие (обр. 1). Тези силно стандартизирани като форма и украса съдове

¹ Сграфито керамиката с подглазурни монограми от Червен до този момент не е цялостно публикувана. Изразявам специална благодарност на покойния Ст. Йорданов и на Св. Великова от РИМ – Русе за предоставената ми възможност да работя с тези материали.

са разпространявани във втората половина на XIV и първата половина на XV в. на широка територия, по цялото Черноморие и по-рядко в Егея, вероятно посредством особено активните генуезки мореплаватели (François 2003, 166). За съжаление до момента не е известен производственият им център, като от репертоара на проучената в Константинопол грънчарска работилница при Sirkeci (Waksman 2012, 147 – 149) напълно отсъстват камбановидните чаши. С известни косвени данни за тяхното производство разполагаме от Несебър (Даскалов 2010, 723, 727, 729), който в късноризантийския период се превръща в средоточие на константинополския елит.

Акцент на настоящата статия обаче е друг любопитен и уникален по своя характер образец на глазираната керамика с монограми, открит в цитаделата на Червен при разкопките на църква № 7 (обр. 2). Тя е долепена до северната крепостна стена и в непосредствена близост до т. нар. феодален замък, преосмислен в последно време като манастир – резиденция на

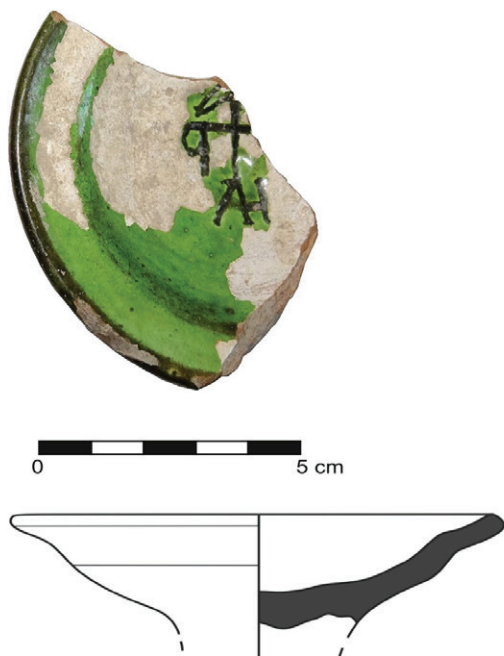
Обр. 1. Придънна част на камбановидна чаша с бледожълта глазура отвътре и тъмнозелена отвън, със сграфито украса. Съкратено изписване на името „Михаил“. Червен, втора половина на XIV в.

Fig. 1. Lower part of a bell-shaped sgraffito cup covered with pale yellow glaze on the inside and with dark green glaze on the outside. Abbreviation of the name "Michael". Cherven, second half of the 14th c.

Обр. 2. Църква № 7 в цитаделата на Червен: поглед от изток

Fig. 2. Church No. 7, Cherven's citadel: view from the east

Обр. 3. Фрагмент от глазирана паничка с врязан монограм от керамопластичната украса на църква № 7 в Червен

Fig. 3. A fragment from a glazed bowl insert with incised monogram from the ceramoplastic decoration of Church No. 7, Cherven

Червенския митрополит (Кирилов 2010, 713 – 738), или резиденция на управителя (Костова 2014, 521 – 529). Става въпрос за декоративна паничка от керамопластична украса с диаметър около 9,5 см и запазена височина 2 см (тръбовидната втулка за вграждане във фасадата е отчупена), формувана от кафявооранжева пречистена глина с единични шупли и дребни примеси слюда, с покритие от бяла ангоба и опадала на места зелена глазура по вътрешната видима повърхност и по ръба на устието, а отвън – покрита с пояс бяла ангоба в горната част и разлята на места глазура (обр. 3). Съставът на глината е характерен за керамичния репертоар на Червен, като по форма и размери, техника и качество на изработката образецът също добре се вписва сред намираните при проучванията в града представители на декоративната керамика, като например тези от датираната към края

Обр. 4. Декоративен пояс от керамични неглазирани панички и розетки над слепите арки от южната фасада на Боянската църква, ок. 1259 г.

Fig. 4. A decorative band of ceramic unglazed bowl inserts and rosettes above the blind arches of Boyana church's exterior, ca. 1259

Обр. 5. Декоративни пояси от глазирани панички и розетки над слепите арки от западната фасада на църквата „Св. Параскева“ в Несебър, втора половина на XIII или XIV в.

Fig. 5. Decorative bands of ceramic glazed bowl inserts and rosettes above the blind arches of the western façade of “St. Paraskeva” church in Nessebar, second half of the 13th c. or the 14th c.

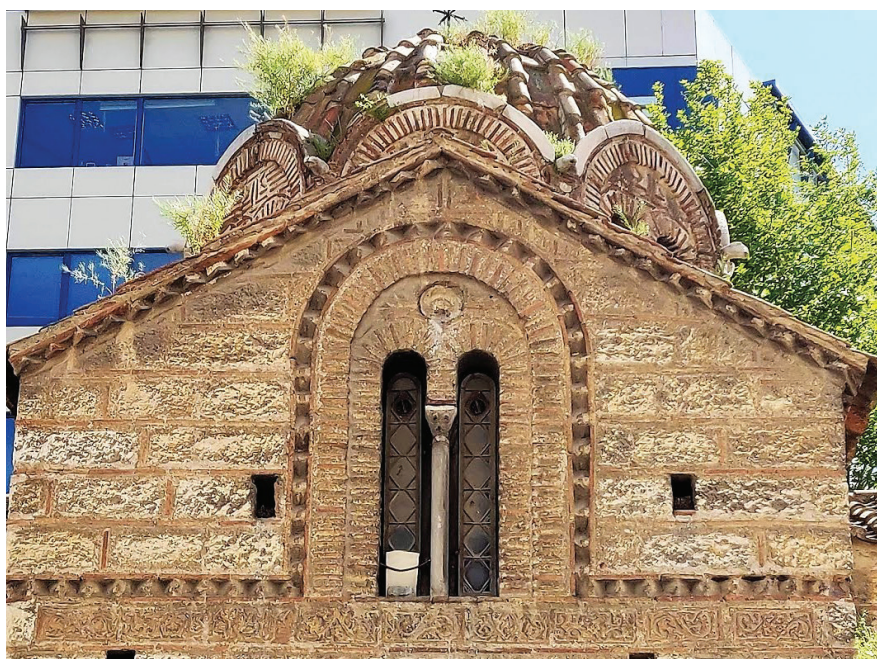
на XIV в. църква № 10. Обичайните им размери са между 5 и 10 см диаметър, като най-разпространената форма е паничковидната, а по-рядко се срещат четирилистни и петолистни розетки (Димова 2008, 262). Върху нито една от тях обаче не се среща допълнителна врязана или пък рисувана украса. Търсеният ефект обикновено се състои в раздвижването на фасадите от колорита и блясъка на цветните глазирани елементи.

Произходът на тази естетика трябва да се търси някъде във втората половина на XIII в. в паметници, пряко свързани или повлияни от Константинопол, макар някои автори да се опитват да го открият в паметници още от XII в. или началото на XIII в. (Николова 1985, 84 – 85; Димова 2008, 144 – 145), следвайки концепцията за едва ли не самобитното национално развитие на средновековната българска култура. Боянската църква със строителния ѝ период около 1259 г. вероятно е най-ранният сигурно датиран паметник с декоративна керамична украса у нас (обр. 4). В Северна Италия още от началото на XI в. започва да се среща вграждането на глазирани паници, нар. *bacini*, във фасадите на църкви (Mathews 2014, 6 – 16), като към края на XII в. и нататък тази практика се разпространява широко из Средиземноморието, вкл. в Пелопонес (Sanders 2015, 612 – 622). Във всеки случай обаче, декоративната керамика като съставен елемент от фасадната керамопластична украса изживява своя разцвет в последващите два века (XIV и XV в.), разпространявайки се по Западното Черноморско крайбрежие във византийски центрове като Несебър (обр. 5), а също на територията на средновековна България, в паметници на сръбската Моравска архитектурна школа, както и във Влахия и Молдавия. Разбира се, едно такова териториално и хронологическо разпространение на стила предопределя и регионални особености. Не е за подценяване връзката, която някои изследователи търсят между Несебър като посредник с Константинопол, и Червен, където в рамките на няколко

Обр. 6. Единични пояси с декоративни панички по западната фасада на екзонартекса на „Св. 40 мъченици“ в Търново, втора половина на XIV в.

Fig. 6. Single bands of decorative bowl inserts on the western façade of the exonarthex of "Holy 40 martyrs" church in Tarnovo, second half of the 14th c.

Обр. 7. Керамопластична украса по северната фасада на църквата „Св. Теодор“ в Атина, XI или XIII в.: клетъчна зидария, пояси с вълчи зъби, декоративна керамика bacini, фриз от плочки с релефна украса

Fig. 7. Ceramoplastic decoration on the northern façade of the church of Agioi Theodoroi in Athens, 11th or 13th c.: cloisonné masonry, bands of ornamental brickwork, bacini, a band of plaques with relief decoration

десетилетия през XIV в. са построени поне три внушителни и богато украсени църкви (Ćurčić 2010, 618 – 624). В същото време в Търново се забелязва по-слаба употреба на декоративната керамика (обр. 6), като се срещат и панички без подглазурна ангоба (Овчаров 1993, 89 – 90). Интерес там представляват глазираните плочки с шип за враждане във фасадата на патриаршеската църква на Царевец, върху които има врязана растителна украса, както и две букви от надпис, чиято реконструкция за съжаление е невъзможна (Ангелов 1980, 37 – 39; Овчаров 1993, 90). Подобен фриз от плочки краси и фасадите на атинската църква „Св. Теодор“ (обр. 7) (Νικολακόπουλος 1978, 25 – 41). В съседна Сърбия се срещат само неглазирани розетки, като глазирани панички се откриват единствено в няколко паметника от Западните покрайнини, които през XIV в. са под българско влияние (Nenadović 2003, 384). Във Влашкото воеводство на север също се произвеждат глазирани панички, докато в Молдавия се налагат елементи с триъгълна или правоъгълна форма, с релефна украса във формата на конусовиден шип върху тях (Mircea cel Bătrân 2018, 54; Samson 2017, 307 – 317; Ștefan cel Mare 2018, 121 – 123). Появяват се и керамични глазирани дискове (обр. 8), с релефни геометрични или фигурални изображения, вкл. хералдични символи (Mircea cel Bătrân 2018, 55; Samson 2017, 291 – 306; Ștefan cel Mare 2018, 114 – 120). Там тези елементи са пряко свързани с производството и на интериорна декоративна керамика: кахли за облицовка на печки, които често са глазирани и богато украсени. Върху една такава плочка срещаме и надпис на молдавския воевода Стефан Велики (1457 – 1504) (Ștefan cel Mare 2018, 108).

Единствено върху интересувания ни образец на керамопластичната фасадна декорация от Червен обаче откриваме монограмен надпис, врязан равномерно от опитна ръка, посредством широко острие – от видимата страна, в средата върху дъното, след като паничката е била покрита с ангоба и преди глазирането и финалното ѝ изпичане. Става въпрос за почти напълно запазен кръстовиден монограм, съдържащ знаците А, Л, Н, С, Т. Кръстовидните монограми са широко разпространени във византийската писмена култура, като навлизат в употреба при Юстиниан I (527 – 565), когато императорът, наред със съпругата си Теодора, поставя върху амбициозните си строителни проекти оформени като кръст монограми, съкращаващи имената и титлите на двамата. Този тип съкратени надписи, включващи в себе си и символиката на кръста, много бързо изместват разпространените от по-рано блокови монограми, и в VII – XI в. се срещат масово, особено върху печатите (Степанова 2000, 236 – 239 г.). В късновизантийския период (1261 – 1453) монограмното писмо отново става популярно, най-вероятно под влияние и като паралел на развиващата се на Запад хералдика (Ousterhout 2009, 165 – 166). Така наред с някои нови типове и вариации, продължават да циркулират и добре познатите кръстовидни монограми. В българската кирилска епиграфска традиция от XIII – XIV в., с развитието на т.нар. лигатурен стил, също започват да се срещат подобни съ-

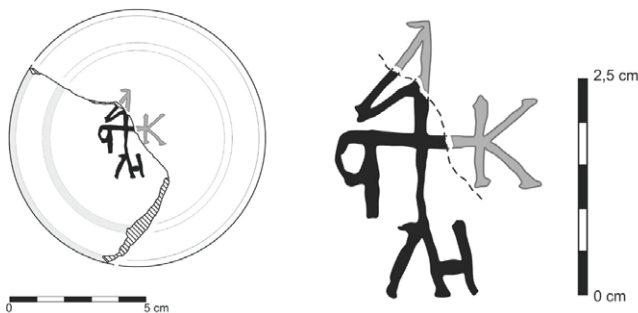
Обр. 8. Керамичен диск за фасадна декорация със зелена глазура, с релефно изображение на човек и на хералдичния символ на Молдавия: глава на тур със звезда. Резиденция на молдавските воеводи във Васлуй, втора половина на XV в. (Ștefan cel Mare 2018, 118)

Fig. 8. Ceramic disc from an exterior decoration covered with green glaze and with a relief representation of a man and Moldavia's coat of arms: a wisent head with a star. Residence of Moldavia's princes in Vaslui, second half of the 15th c. (Ștefan cel Mare 2018, 118)

Обр. 9. Монограми на ктитора протостратор Йоан Франгопулос, скулптирани върху капителя на колона в църквата на манастира „Пантанаса“ в Мистра, 1428 г. (Millet 1899, 136)

Fig. 9. Monograms of the patron protostrator John Frangopoulos, sculpted on the capital of a column in the Pantanassa church, Mystras, 1428 (Millet 1899, 136)

Обр. 10. Реконструкция на глазираната паничка от Червен и на кръстовидния монограм, означаващ името „Калист“ – първи вариант

Fig. 10. Reconstruction of the glazed bowl insert from Cherven and the cruciform monogram, deciphered as "Kallistos" – first attempt

епиграфските паметници (Хаджиев 2001, 54), но в случая овалът на мнимото Р от монограма е начертан нестандартно, допирайки твърде високо вертикалната хаста. Всъщност в гръцката палеография, особено в ръкописното писмо, е добре позната лигатурата между С и Т, която изглежда точно по този начин: с долепване на лунарната сигма с единия ѝ край до горната хоризонтална хаста на Т, а с другия – до средата на вертикалната хаста на издълженото Т (Gardthausen 1879, 164, 207). В някои случаи, изписана така лигатурата може да означава и цифрата 6, но се използва широко в състава на всякакви думи (Gardthausen 1913, 367).

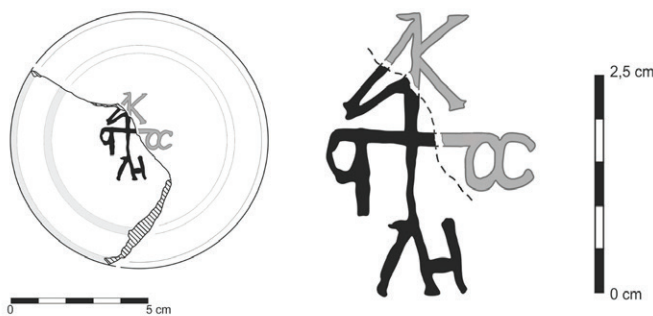
кращения, но те обикновено имат облика на лигатурни съчетания, а не на кръстовидни монограми. Доколкото такива се срещат, то те са по-скоро изключения (Ангелов 1980, 158 – 160, 218 – 220; Долмова-Лукановска 2007, 188, 235; Долмова-Лукановска 2008, 82 – 83). Но нека да пристъпим към палеографския анализ на интересувания ни полуунциален надпис върху паничката от Червен. Частично запазената буква А в горния край на монограма се състои от вертикална мачта, съвпадаща с рамото на кръста, и силно издължена, завършваща заострено, петлица. Начертанието е характерно за XIV в. както в гръцката, така и в кирилската епиграфика (Хаджиев 2001, 50), като може да се предположи, че в горния си край буквата е завършвала с хоризонтално пречупване вляво, както е при Λ. В долния край на монограма виждаме лигатурно свързани две букви. За разлика от Α обаче, Λ тук не се вписва в долното рамо на кръста, а е съставена от две наклонени части, от мястото на свързване на които вляво излиза хоризонтална серифа. В долните краища на буквата също са загатнати такива уширения, особено характерни за XIV в., но срещани се и по-рано. За Λ откъсно е захваната буквата Н, вертикалната ѝ хаста е начертана успоредно на тази на Λ. В края на лявото рамо на кръста, от долната му страна виждаме „зависнало“ начертание, приличащо на обърнато Р. Огледалното изписване на букви отдавна е регистрирано в

Обр. 11. Семейен надгробен портрет от гробница F в църквата „Хора“ в Константинопол, 30-те год. на XIV в. Върху дрехата се виждат изрисувани в медальони монограми на Палеолозите, на Асеновци и на фамилията Дермокаит (кръстовидните монограми) (Underwood 1966, 290 – 292, 547)

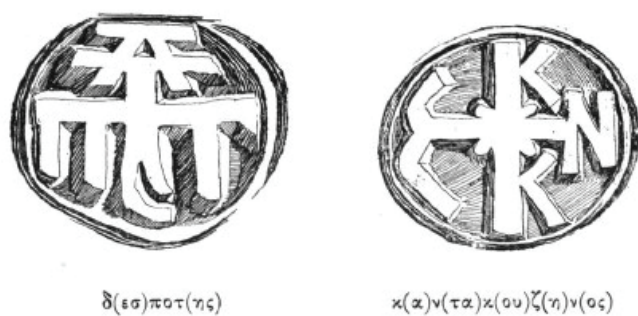
Fig. 11. Family funerary portrait from tomb F, Chora church, Constantinople, 1330's. Monograms in medallions of the Palaiologos and Asen dynasties, and the Dermokaites family (the cruciform ones) were depicted on the garments (Underwood 1966, 290 – 292, 547)

Откриваме я и в други монограми от периода, като този, съкращаващ длъжността „протостратор“ в манастира „Пантанаса“ в Мистра (обр. 9). Що се отнася до възстановяването и разчитането на надписа, трябва да започнем от това, че с монограми най-често се съкращават имена или титли на представители на елита. Въпреки опитите за изработване на универсален метод за системното им разчитане, такъв на практика не може да се приложи, тъй като монограмите следват личните предпочитания на техния притежател, и дори мястото на поставяне на началната буква е произволно (Feind 2010, 37 – 38). В този смисъл, въз основа на наличните в запазената част от червения монограм графем и на факта, че предвид размерите на паничката и мястото на монограма в самия център на дъното, най-вероятно

Обр. 12. Реконструкция на глазираната паничка от Червен и на кръстовидния монограм, означаващ името „Калист“ – втори вариант

Fig. 12. Reconstruction of the glazed bowl insert from Cherven and the cruciform monogram, deciphered as "Kallistos" – second attempt

Обр. 13. Кръстовидни монограми, означаващи „деспот“ и „Кантакузин“ върху мраморни корнизи от дворцовата църква „Св. София“ в Мистра, ок. 1350 г. – знаци на ктитора Мануил Кантакузин (1349 – 1380) (Millet 1899, 143)

Fig. 13. Cruciform monograms deciphered as „despot“ and „Kantakouzenos“ on the marble cornices from the church of Hagia Sophia, Mystras, ca. 1350 – marks of the patron Michael Kantakouzenos (1349 – 1380) (Millet 1899, 143)

ма. Разбира се, може да се допусне и още един вариант на реконструиране в традицията на късноримско-византийското монограмно писмо, при който монограмът се „развързва“ в посока отгоре-надолу и после отляво-надясно (обр. 12). В този случай буквата К може да е била връзана редом с А при горния край, както се изписва в монограма на Кантакузините (обр. 13), докато под дясното рамо на кръста да е „висяло“ окончанието –ОС, така както го виждаме върху пръстена на Власий Мелакринос например (обр. 14). И тук стигаме до наблюдение в правописа, което предизвиква противоречие: на гръцки името Калист се изписва с Ι, а не с Η, както е в монограма. За сметка на това в среднобългарски текстове „Калист“ се изписва именно с Н. В същото време обаче лигатурата СТ не е особено характерна за кирилските надписи. С оглед на всичко това в случая от Червен може да се заключи, че монограмът е паметник на късноримско-византийската гръцка епиграфика, но изпълнен на място, от местни майстори. Такъв случай е известен и от „Св. Четиридесет мъченици“ в Търново, откъдето произхожда фрагмент – вероятно от потир, с връзана подглазурно под формата на кръстовиден монограм християнска формула: на гръцки език, но по всичко личи в местно изпълнение (обр. 15). Едва ли за някого е изненада владеещото и употребата на гръцки език и писменост в столицата и големите центрове на Второто българско царство, но затова ще стане дума по-нататък.

Първо да се спрем на евентуалната функция на разглежданата паничка от керамопластична украса с монограм – защо това име е изписано точно там и какъв е смисълът, вложен в него? Отговор на тези въпроси могат да ни дадат няколко паметника, макар и паралелът с тях да не е точен, тъй като подобни надписи, поне доколкото ми е известно, никъде другаде не са засвидетелствани върху образци на декоративната керамика. Става въпрос за монограмите, поставени като емблеми на ктиторите – представители на светския и на църковния елити, върху фасадите или по елементи от интериора на финансирани и изградени, или ремонтирани от тях църковни постройки. Преди всичко трябва да се подчертае, че тази практика през XIII – XV в. е рядкост, и обикновено се свързва с дарителство от страна на ктитори от най-висок ранг в обществено-политическия живот: царе, деспоти, фигури, заемащи висши военноадминистративни постове, членове на знатни фамилии, както и висши клирици – патриарси и митрополити. В масовите случаи ктиторството е отбелязвано с общо взето стандартизирани надписи, чието местоположение и облик могат да варират. В някои случаи ги откриваме над главния вход на храма от външната страна, както е например в солунската църква „Панагия Халкеон“

липсват само горната част на Α и още един знак при дясното рамо на кръста, предлагам възстановка на името КАЛИСТ: [Κ]ΑΛ(Λ) ΗΣΤ[ΟС] (обр. 10). Буквата Α най-вероятно е била увенчана от къса серифа, сочеща наляво, също както Λ. При това положение началната буква Κ трябва да е била в десния край на кръста, както я виждаме изписана напр. в един монограм от манастира „Хора“ в Константинопол (обр. 11). Фактът, че развиването на монограма започва отдясно не бива да ни изненадва, а изпускането на окончанието на имена и титли в изписването също е норма.

Обр. 14. Сребърен пръстен с кръстовиден монограм на името „Власиос“ в централния медальон и кръгов надпис на фамилията Мелахринос, втора половина на XIV в. (Spier 2013, 55-56, Cat. 48)

Fig. 14. Silver finger ring containing a cruciform monogram with the name "Blasios" in the central medallion and a circular inscription with the family name Melachrinos, second half of the 14th c. (Spier 2013, 55-56, Cat. 48)

Обр. 15. Кръстовиден монограм, разчетен като християнска формула на гръцки език, но носещ палеографските особености на кирилските надписи (Попов 1984, 39 – 40, 102)

Fig. 15. Cruciform monogram, deciphered as a Christian formula in Greek, but representing the palaeographic characteristics of the Cyrillic inscriptions (Попов 1984, 39 – 40, 102)

Обр. 16. Ктиторски надпис на сръбския крал Стефан Урош II Милутин (1282 – 1321) по дължината на тристенната апсида на т.нар. Кралева църква в Студеница от 1314 г.

Fig. 16. Building inscription of the Serbian king Stefan Uroš II Milutin (1282 – 1321) along the length of the three-sided apse of the so-called Church of the king, Studenica, 1314

от 1028 г. и атинската „Св. Теодор“ (Toth 2015, 224), и в редица примери от Молдавия и Влахия от XV – XVIII в., и по-рядко опасващи апсидата на църквите отвън, като в „Панагия Скрипу“ в Беотия от 874 г., или пък при Милутиновата църква в сръбския манастир Студеница от 1314 г. (обр. 16). В тези случаи текстовете са врязани върху архитравни блокове, фризове или каменни плочи, вградени във фасадите. От самия Червен произхождат 6 фрагмента от каменни ктиторски надписи, които са били вградени в стените на някои от църквите като фризови елементи, и в които се споменават висши сановници (Ангелов 1985, 236, 251 – 252; Хаджиев 2008, 229 – 251). Най-разпространената практика обаче е ктиторските и строителни надписи

Обр. 17. Църквата „Св. Апостоли“ в Солун, ок. 1310 – 1314 г.: поглед от югозапад. Монограмите на ктитора патриарх Нифон I се откриват върху три от колоните по западната фасада (маркирани в кръгове) и изписани с тухли в зидарията на две от арките по западната фасада и на най-западната от арките по южната фасада с вход към нартекса (в квадрати)

Fig. 17. The church of Agioi Apostoloi in Thessaloniki, ca. 1310 – 1314: view from the south-west. The monograms of the patron patriarch Niphon I can be found on three of the columns on the western façade (framed in the circles) and are formed by bricks in the masonry of two of the arches on the western façade, and on the westernmost arch of the southern façade with the entrance to the narthex (framed in squares)

да се изписват като част от цялостната стенописна програма на храмовете, в рамкирано поле над главния вход към нартекса или наоса, във вътрешността на църквите (Kalopissi 2015, 135 – 149). В някои случаи, като напр. в Боянската църква от 1259 г., основният надпис е на северната стена на нартекса, вляво от ктиторските портрети на севастократор Калоян и Десислава. Друг нестандартен случай е Търновският надпис на цар Иван Асен II (1218 – 1241) върху колоната от наоса на „Св. Четиридесет мъченици“. Но да се върнем на монограмите и тяхната употреба за отбелязване на ктиторство, която започва още в ранновизантийския период със знаците, които се поставят масово върху архитектурни детайли и други елементи от интериора на църквите. Еталон в това отношение е Юстиниановата „Света София“ в Константинопол, където освен монограмите на императора-строител и съпругата му, скулптирани върху капителите на колоните (Деторáκης 2009, 77, 136 – 137), е налице и цяла серия монограми от по-късно време: на иконобореца Теофил (829 – 842) върху бронзовите двери при южния вход към нартекса (Деторáκης 2009, 112), на император Александър (912 – 913) в медальони около мозаечния му портрет (Underwood, Hawkins 1961, 192) и др. И тази практика съвсем не секва в по-късно време, даже напротив. От XIV в. по нашите земи например са известни капителът с монограм, свързан с цар Михаил Шишман (1323 – 1330) от дворецовата църква на Царевец

Обр. 18. Детайл от най-южната арка по западната фасада на църквата „Св. Апостоли“ в Солун. Върху абаците над капителите на двете колони в медальони са скулптирани монограмите „патриарх“ и „ктитор“. В арката над тях в рамкиран с тухли правоъгълник е оформен кръстовиден монограм, дублиращ титлата „патриарх“

Fig. 18. Details of the southernmost arch on the western façade of the church of Agioi Apostoloi in Thessaloniki. The monograms "patriarch" and "ktitor" were sculpted in medallions on the abacuses of the capitals of the two columns. In the arch above them a cruciform monogram that duplicates the title 'patriarch' is formed, framed in a brick rectangle.

в Търново (Георгиева и др. 1973, 54 – 55, 172), както и един ключов камък с монограм от Несебър (Milanova 2017, 22 – 24). Съществуват обаче няколко отлично запазени църкви, които ясно показват къде и върху какъв материал през късновизантийския период обичайно се разполагат монограмите на ктитора, както и какви са техните облик и съдържание. Със средствата на Константинополския патриарх Нифон I (1310 – 1314) във втория град на империята – Солун, съвсем близо до западната крепостна стена е изградена великолепната църква „Св. Апостоли“, известна със стенните си мозайки. Фасадите на този емблематичен за Палеологовото изкуство паметник са раздвижени от слепи арки, декоративни тухлени пояси и корнизи с вълчи зъби, като от западната страна на екзонартекса са монтирани четири късноантични колони. Ктиторските знаци на патриарха откриваме както в развит надпис върху мраморната рамка над централния вход,

Обр. 19. Мраморни капители с монограми на Алексий Апокавк, носещ титлата „паракимомен“ – означен като ктитор на църква в Силиврия, преди 1341 г. (Yalçin 1999, 363, 379)

Fig. 19. Marble capitals with monograms of Alexios Apokaukos, entitled "parakoimomenos" – marked as the founder of a church in Silivri, before 1341 (Yalçin 1999, 363, 379)

Обр. 20. Каменни дискове от западната фасада на църквата в Погановския манастир с имената на патрона св. Йоан Богослов и на ктиторите „господин Костандин“ и „госпожа Елена“, края на XIV – началото на XV в.

Fig. 20. Stone discs from the western façade of the church of the Poganovo monastery with the names of the patron saint John the Apostle and the donors "master Kostandin" and "mistress Elena", late 14th – early 15th c.

Обр. 21. Кръстовидни монограми на ктитора митрополит Матей, изписани в слепи полуарки по западната фасада на митрополитската църква „Св. Димитър“ в Мистра, 40-те год. на XV в. (Millet 1899, 127)

Fig. 21. Cruciform monograms of the patron metropolitan bishop Matthew, set on the blind semi-arches on the western façade of the metropolitan church of Hagios Demetrios, Mystras, 1440's (Millet 1899, 127)

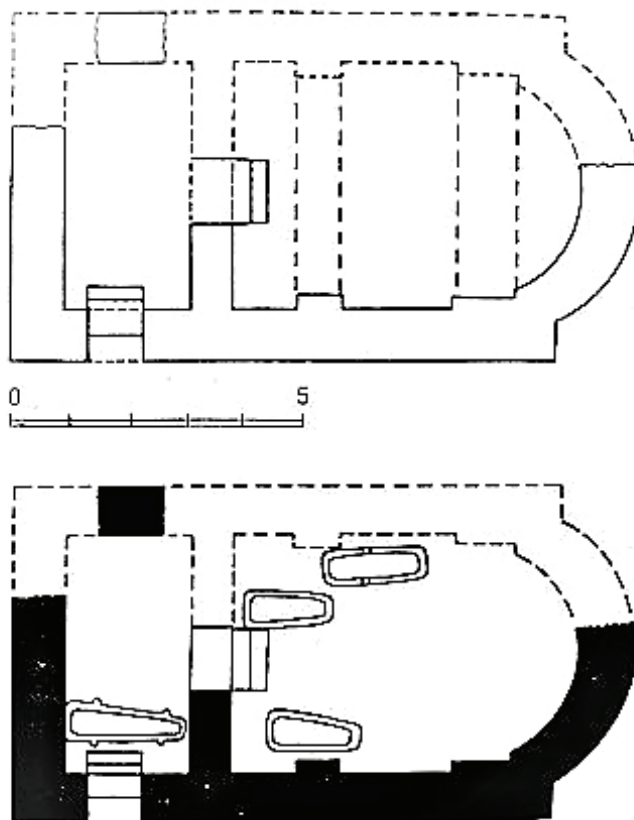
монограмите на паракимомена и бъдещ велик дук на Византия Алексий Апокавк, скулптирани също върху капители от Силиврия (обр. 19). В охридската базилика „Св. София“ в началото на XIV в. архиепископ Григорий също поставя своя монограм върху амвона на катедралния храм (Maksimović 1971, fig. 225). Друг интересен пример е Погановският манастир от края на XIV в., където Велбъждкият деспот Константин Деянович Драгаш (ок. 1378 – 1395)

така и в три монограма, скулптирани върху абаците на капителите при три от колоните (Androudīs 2012, 136 – 137; Ćurčić 2010, 552; Μαυροπούλου 2007, 130). Те са кръстообразни, от развития тип, характерен за XIV и XV в., при който рамената на кръста, свързващ буквите, вече не се маркират. Монограмите от север към юг гласят „Нифон“, „патриарх“ и „кти-тор“ (обр. 17). В допълнение към тях дарителят се е „презастряхвал“, изписвайки същите три монограма в арките над съответните колони, както и над южния страничен вход към екзонартекста – този път оформени с тухли в самата зидария, и изпълнени класически, кръстовидно (обр. 18).

Изключително сходни по облик са и

е увековечен като строител на църквата с три каменни диска с имената на патронния светец св. Йоан Богослов, неговото собствено и това на дъщеря му Елена (Subotić 2013, 815 – 816), вградени високо в западната фасадна стена на съборната манастирска църква (обр. 20). Но именно в Мистра – последният център на византийската култура в Пелопонес, употребата на монограми се превръща в тотална obsesia. Там трудно може да се открие църква, която да не е „подпечатана“ със знаците на ктитора си. Така например в църквата на манастира „Пантанаса“ основателят ѝ протостратор Йоан Франгопулос е поставил 4 монограма с всичките си имена и титли върху капител на една от колоните в наоса (обр. 9), и още 6 в слепи полуарки по западната фасада (Millet 1899, 134 – 136; Σίμος 2013, 95 – 97, 253 – 256). В катедралната църква на Мистра „Св. Димитър“ пък местният митрополит Матей от 40-те години на XV в. е оставил монограмите си първо върху двата мраморни проскинитария заедно с цялостно развит надпис върху мраморния корниз във вътрешността на храма, и после още четири монограма, означаващи името и титлите му (обр. 21): „Ктитор“, „митрополит“, „на Лакедемония“, „Матей“, изписани отвън, в слепи полуарки, фланкиращи два от сдвоените прозорци по западната фасада (Millet 1899, 127 – 129; Μαρίνου 2002, πιν. 20 – 21, 61 – 62). Друг късен пример от 1427 г. е каменният диск с монограм и кръгов надпис на митрополита на Теодоро Дамиан в Крим, открит в църквата „Св. Апостоли“ в Партенит (Мыц 1991, 187 – 189).

Въз основа на всички тези паралели от широк кръг елитарни паметници във византийския свят от XIV – XV в., за интересувания ни случай от Червен може да се предложи следната възстановка: проучвателката на църква № 7 В. Димова е категорична на базата на проведените от нея археологически проучвания, че храмът е еднокорабен, едноапсиден, с вход от юг към притвора (обр. 22). Бил е покрит с полуцилиндричен свод, а зидарията на стените е смесена каменно-тухлена, разчупена по фасадите от слепи арки (Димова 1985, 116 – 118; Димова 2008, 299 – 300). Откритите в рушевините кръгли панички, глазириани в зелено и кафяво, и четирилистни розетки свидетелстват, че църквата е била украсена с декоративна керамика – най-вероятно в един или няколко пояса, обрамчващи арките. Кръстовидният монограм с името „Калист“, врязан в една от тези панички, ще да е бил разположен в някой от тези пояси, на централно и видимо място – може би в зенита на арката над входа, или над някоя от другите арки по южната стена на църквата, покрай която преминава главната

Обр. 22. План на църква № 7 от цитаделата на Червен (Димова 2008, 300)

Fig. 22. Plan of Church No. 7, Cherven's citadel (Димова 2008, 300)

улица на Червен, и която е най-видима. Очевидно става въпрос за ктиторски надпис, или за част от такъв. Не е изключено на още няколко места по фасадата на църквата да са били вградени и други панички, допълващи името със съответните атрибути, така както е в Солун, Силиврия и Мистра. Остава да изясним кой може да е въпросният Калист. В известните от Червен надписи никъде не се среща това име. В средновековните извори, като Бориловия синодик, се споменават имената на Червенските митрополити Неофит, Калиник и Захария (Попруженко 1928, 92), но отново името „Калист“ не фигурира. Откриваме го в един графит върху дъното на сграфито паница от Несебър, където името е изписано цялостно, на гръцки, и е придружено от кръстен знак (Марваков 2010, 742). Тук е моментът да се подчертае, че „Калист“ е изключително църковно име, което не се среща в широка употреба извън духовните среди. Около средата на XIV в. в православния свят са известни двама йерарси с това име: първият е Мелнишкият митрополит Калист Ангеликуд, а вторият – Константинополският патриарх Калист I (1350 – 1353; 1354 – 1363). Последният, както е известно от изворите, се откроява с енергичност и експанзивност, задълбочавайки контактите с църквите в България, Сърбия и Русия в опит да наложи първенството на Вселенската патриаршия. Добре известно е посланието, което Калист отправя под формата на грамота към търновското духовенство, подлагайки на остра критика някои практики на Българската църква (Сырку 1909, LVIII – LXIV; Майендорф 2007, 301 – 302). Този документ често създава погрешното впечатление за едва ли не враждебността на патриарха към България, докато всъщност Калист неведнъж в своите трудове възхвалява цар Иван Александър (1331 – 1371) и демонстрира близките си контакти с исихастите в България, и на първо място със св. Теодосий Търновски, с когото са се подвизавали заедно в Парория като ученици на св. Григорий Синаит (Златарски 1904, 14; Сырку 1909, LVI – LVII, LX, LXXI, LXXIII – LXXIV). Подобна двойствена роля Калист играе в отношенията си и с Руската църква, където също се меси (Сырку 1909, LIV). Ето защо мнозина изследователи говорят за наличието на две партии в българското общество от това време: исихастка и провизантийска от една страна, и „националистическа“ – антивизантийска, от друга. Исихастското движение, набиращо скорост от 30-те години на XIV в., води до създаването на една сплотена интернационална общност в православния свят, чийто контактни зони са Света гора, Константинопол и на моменти Парория, Търново и Килифарево. Патриарх Калист очевидно активно си сътрудничи с представителите на тази група, които се ползват и с особеното благоволение на българския цар (Ангелов 1967, 83 – 84; Златарски 1904, 17; Сырку 1909, LXXVII – LXXVIII). Нещо повече: освен църковно-политическите амбиции, патриарх Калист е оставил и значително книжовно творчество, което веднага е било преведено на български (Иванова 1971, 223 – 226, 232 – 234). От житието на св. Теодосий Търновски, написано от него, научаваме, че българският исихаст и съратник на Вселенския първойерарх е пребивавал за известно време в манастир при Червен, след като е минал през Търновската Света гора, и преди да замине за Сливен (Златарски 1904, 12). Още едно свидетелство за контактите на Теодосий с града и неговия елит представлява откритият в игуменарницата на Килифаревския манастир фрагмент от сграфито паница с подглазурен монограм (Робов 2015, 285), идентичен с монограмите върху четири непубликувани съда от Червен. Впрочем, в края на живота си св. Теодосий се оттегля в Константинопол, където е приет от Калист (Златарски 1904, 32 – 33). Съвсем логично е да се мисли, че мощната Червенска митрополия, а също монашеската общност по долината на Русенски Лом при Иваново, са взимали дейно участие в обществения живот на царството, и са отстоявали своята позиция в църковните отношения между Търново и Константинопол, които в крайна сметка се изглаждат напълно към 1375 г. при радетеля за православно

единство св. патриарх Евтимий (Прохоров 1978, 19 – 21). Не е изключено цялостната ситуация, белязана от активната намеса на Калист в делата на Търновската патриаршия и от нарастващата роля на исихастката „партия“ начело с Теодосий и Евтимий, ползващи се с подкрепата на българските царе, а вероятно и на влиятелния Червенски митрополит, да дава отговор на въпроса чий е монограмът от керамопластичната украса на църква № 7. Не е невъзможно храмът да носи съответните знаци на ктиторство от страна именно на Калист I. В този смисъл надписът, освен ктиторски и посветителен, може да се разглежда и като материален израз на политическата програма, следвана от Вселенския патриарх и неговите съмишленици в България. Археологическите данни за църква № 7 в Червен, чието изграждане е датирано от проучвателите около средата на XIV в., предложеното четене на гръцкия надпис, изписан под формата на кръстовиден монограм – вероятно на място в Червен, където керамопластичната украса е неизменна част от декорацията на църквите, както и интерпретацията му като ктиторски на базата на познатите паралели, в съчетание с информацията от писмените извори, подкрепят една такава идентификация.

Ключови думи: керамопластична украса, сграфито, монограм, Калист, Червен

Цитирана литература / References:

- Алексиев 1980:** Й. Алексиев. Сграфито керамика с монограми и надписи от Търновград. – Търновска книжовна школа, т. II. София, 1980, 443 – 450. [Aleksiev 1980: Y. Aleksiev. Sgrafito keramika s monogrami i nadpisi ot Tarnovgrad. – Tarnovska knizhovna shkola, t. II. Sofia, 1980, 443 – 450]
- Ангелов 1967:** Д. Ангелов. Към историята на религиозно-философската мисъл в средновековна България – исихазъм и варлаамитство. – ИБИД, т. XXV, 1967, 73 – 92. [Angelov 1967: D. Angelov. Kam istoriyata na religiozno- filosofskata misal v srednovekovna Bulgaria – isihazam i varlaamitstvo. – IBID, t. XXV, 1967, 73 – 92]
- Ангелов 1980:** Н. Ангелов. Патриаршеският комплекс на Царевец през XII – XIV век. – В: Царевград Търнов, т. 3. София, 1980. [Angelov 1980: N. Angelov. Patriarsheskiyat kompleks na Tsarevets prez XII – XIV vek. – V: Tsarevgrad Tarnov, t. 3. Sofia, 1980]
- Ангелов 1985:** Н. Ангелов. Надписи, монограми, букви и знаци. – В: Средновековният Червен, т. 1: Цитаделата на града. София, 1985, 236 – 272. [Angelov 1985: N. Angelov. Nadpisi, monogrami, bukvi i znatsi. – V: Srednovekovniyat Cherven, t. 1: Tsitadelata na grada. Sofia, 1985, 236 – 272]
- Георгиева и др. 1973:** С. Георгиева, Я. Николова, Н. Ангелов. Архитектурата на двореца. – В: Царевград Търнов, Дворецът на българските царе през Втората българска държава, т. 1: История на проучванията, архитектура, надписи, монети, културни пластове преди изграждането на двореца. София, 1973, 39 – 166. [Georgieva et al. 1973: S. Georgieva, Y. Nikolova, N. Angelov. Arhitekturata na dvoretsa. – V: Tsarevgrad Tarnov, Dvoretzat na balgarskite tsare prez Vtorata balgarska darzhava, t. 1: Istoria na prouchvaniyata, arhitektura, nadpisi, moneti, kulturni plastove predi izgrazhdaneto na dvoretsa. Sofia, 1973, 39 – 166]
- Даскалов 2010:** М. Даскалов. Данни за производството на сграфито-керамика в Месемврия от края на XII и XIII в. (Предварително съобщение). – В: Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Stephcae Angelova. София, 2010, 745 – 756. [Daskalov 2010: M. Daskalov. Dannii za proizvodstvoto na sgrafito-keramika v Mesemvria ot kraia na XII i XIII v. (Predvaritelno saobshtenie). – V: Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Stephcae Angelova. Sofia, 2010, 745 – 756]
- Димова 1985:** В. Димова. Градоустройство и архитектура на цитаделата на Червен през XIII – XIV век. – В: Средновековният Червен, т. 1: Цитаделата на града. София, 1985, 33 – 131. [Dimova 1985: V. Dimova. Gradoustroystvo i arhitektura na tsitadelata na Cherven prez XIII – XIV vek. – V: Srednovekovniyat Cherven, t. 1: Tsitadelata na grada. Sofia, 1985, 33 – 131]
- Димова 2008:** В. Димова. Църквите в България през XIII – XIV век. София, 2008. [Dimova 2008: V. Dimova. Tsarkvite v Bulgaria prez XIII – XIV vek. Sofia, 2008]
- Долмова-Лукановска 2007:** М. Долмова-Лукановска. Археологически проучвания на средновековна улица по северозападния склон, квартал при трета порта на главния вход, източна крепостна стена и квартал при Френкхисарската порта на Царевец. В. Търново, 2007. [Dolmova-Lukanovska 2007: M. Dolmova-Lukanovska. Arheologicheski prouchvaniya na srednovekovna ulitsa po severozapadniya sklon, kvartal pri treta porta na glavniya vkhod, iztochna krepostna stena i kvartal pri Frenkhisarskata porta na Tsarevets. V. Tarnovo, 2007]

- Долмова-Лукановска 2008:** М. Долмова-Лукановска. Трапезица в светлината на археологическите разкопки. В. Търново, 2008. [Dolmova-Lukanovska 2008: M. Dolmova-Lukanovska. Trapezitsa v svetlinata na arheologicheskite razkopki. V. Tarnovo, 2008]
- Златарски 1904:** В. Н. Златарски. Житие и жизнь преподобного отца нашего Теодосия. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, т. XX, 1904, 1 – 41. [Zlatarski 1904: V. N. Zlatarski. Zhitie i zhizn' prepodobnogo otca nashego Teodosiya. – Sbornik za narodni umotvoreniya, nauka i knizhnina, t. XX, 1904, 1 – 41]
- Иванова 1971:** Кл. Иванова-Константинова. Някои моменти на българо-византийските литературни връзки през XIV в. (Исихазмът и неговото проникване в България). – Старобългарска литература. Изследвания и материали, кн. 1. София, 1971, 209 – 241. [Ivanova 1971: Kl. Ivanova-Konstantinova. Nyakoi momenti na bulgaro-vizantiyskite literaturni vrazki prez XIV v. (Isihazmat i negovoto pronikvane v Bulgaria). – Starobulgarska literatura. Izsledvania i materiali, kn. 1. Sofia, 1971, 209 – 241]
- Йорданов 2011:** Ст. Йорданов. Средновековният Червен. 100 години проучване. – Известия на Регионален исторически музей – Русе, т. XIV. Пространства на Дунавската цивилизация. Русе, 2011, 10 – 30. [Yordanov 2011: St. Yordanov. Srednovekovniyat Cherven. 100 godini prouchvane. – Izvestiya na Regionalen istoricheski muzey – Ruse, t. XIV. Prostranstva na Dunavskata tsivilizatsia. Ruse, 2011, 10 – 30]
- Кирилов 2010:** Ч. Кирилов. За резиденцията на Червенските архиепископи през Средновековието. – В: Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Stephcae Angelova. София, 2010, 713 – 738. [Kirilov 2010: Ch. Kirilov. Za rezidentsiyata na Chervenskite arhierei prez Srednovekovieto. – V: Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Stephcae Angelova. Sofia, 2010, 713 – 738.]
- Костова 2014:** Р. Костова. Пространството на провинциалната власт в градовете в българските земи през XIII – XIV век: Червен и Ловеч. – В: Средновековният човек и неговият свят. Велико Търново, 2014, 519 – 547. [Kostova 2014: R. Kostova. Prostranstvoto na provintsialnata vlast v gradovete v bulgarskite zemi prez XIII – XIV vek: Cherven i Lovech. – V: Srednovekovniyat chovek i negoviyat svyat. Veliko Tarnovo, 2014, 519 – 547]
- Майендорф 2007:** Й. Майендорф. Победата на исихастите във Византия: идеологически и политически последици. – В: Византийската църква между небето и земята. София, 2007, 267 – 308. [Mayendorf 2007: Y. Mayendorf. Pobedata na isihastite vav Vizantiya: ideologicheski i politicheski posledstviya. – V: Vizantiyskata tsarkva mezhdu nebeto i zemyata. Sofia, 2007, 267 – 308]
- Марваков 2010:** Т. Марваков. За един тип сграфито керамика от Месемврия. – В: Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Stephcae Angelova. София, 2010, 739 – 744. [Marvakov 2010: T. Marvakov. Za edin tip sgrafito keramika ot Mesemvria. – V: Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Stephcae Angelova. Sofia, 2010, 739 – 744]
- Мыц 1991:** В. Л. Мыц. Несколько заметок по эпиграфике средневекового Крыма XIV – XV вв. – В: Византийская Таврика: Сборник научных трудов (к XVIII конгрессу византистов). Киев, 1991, 179 – 193. [Mytz 1991: V. L. Mytz. Neskol'ko zametok po epigrafike srednekovnogo Kryma XIV – XV vv. – V: Vizantiyskaja Tavrika: Sbornik nauchnyh trudov (k XVIII kongressu vizantinistov). Kiev, 1991, 179 – 193]
- Николова 1985:** Я. Николова. Фасадната украса по култовите и светските сгради от Търново. – В: Царствуваният град Търнов. София, 1985, 75 – 85. [Nikolova 1985: Y. Nikolova. Fasadnata ukrasa po kultovite i svetskite sgradi ot Tarnovo. – V: Tsarstvuvashtiyat grad Tarnov. Sofia, 1985, 75 – 85]
- Овчаров 1993:** Т. Овчаров. Външна украса на средновековните търновски църкви (XIII – XIV в.). – Приноси към българската археология, т. II. София, 1993, 88 – 91. [Ovcharov 1993: T. Ovcharov. Vanshna ukrasa na srednovekovnite tarnovski tsarkvi (XIII – XIV v.). – Prinosi kam bulgarskata arheologiya, t. II. Sofia, 1993, 88 – 91]
- Попов 1984:** Ат. Попов. Средновековни надписи, монограми, букви и знаци от Търновската „Велика лавра“. – В: Царевград Търнов, т. 4. София, 1984. [Popov 1984: At. Popov. Srednovekovni nadpisi, monogrami, bukvi i znatsi ot Tarnovskata „Velika lavra“. – V: Tsarevgrad Tarnov, t. 4. Sofia, 1984]
- Попруженко 1928:** М. Г. Попруженко. Синодик царя Борила. София, 1928. [Popruzhenko 1928: M. G. Popruzhenko. Sinodik tsarya Borila. Sofia, 1928]
- Прохоров 1978:** Г. М. Прохоров. Повесть о Митяе. Русь и Византия в эпоху Куликовской битвы. Ленинград, 1978. [Prohorov 1978: G. M. Prohorov. Povest' o Mitjae. Rus' i Vizantiya v epohu Kulikovskoj bitvy. Leningrad, 1978]
- Робов 1985:** М. Робов. За употребата на съдове с царски и патриаршески монограми през XIII – XIV век. – Търновска книжовна школа, т. IV. София, 1985, 395 – 403. [Robov 1985: M. Robov. Za upotrebata na sadove s tsarski i patriarsheski monogrami prez XIII – XIV vek. – Tarnovska knizhovna shkola, t. IV. Sofia, 1985, 395 – 403]
- Робов 2015:** М. Робов. Нов подглазурен монограм от Югоизточния сектор на Трапезица. – Епохи, 2, 2015, 279

- 285. [Robov 2015: M. Robov. Nov podglazuren monogram ot Yugoiztochniya sektor na Trapezitsa. – Epohi, 2, 2015, 279 – 285]
- Сенгалевич 2018:** Г. Сенгалевич. Византийска сграфито керамика с монограми на Палеолозите. – Българско е-Списание за Археология, Suppl. 6/2018, 157 – 168. [Sengalevich 2018: G. Sengalevich. Vizantiyska sgrafito keramika s monogrami na Paleolozite. – Bulgarsko e-Spisanie za Arheologiya, Suppl. 6/2018, 157 – 168]
- Степанова 2000:** Е. В. Степанова. К эволюции монограмм на ранневизантийских печатях. – Византийский временник, т. 59. Москва, 2000, 230 – 240. [Stepanova 2000: E. V. Stepanova. K evolucii monogramm na rann-evizantijskih pechatjah. – Vizantijskij vremennik, t. 59. Moskva, 2000, 230 – 240]
- Сырку 1909:** П. А. Сырку. Житие Григория Синаита, составленное константинопольским патриархом Каллистом. Памятники древней письменности и искусства. Санкт-Петербург, 1909. [Syrku 1909: P. A. Syrku. Zhitie Grigorija Sinaita, sostavlennoe konstantinopol'skim patriarhom Kallistom. Pamjatniki drevnej pis'mennosti i iskusstva. Sankt-Peterburg, 1909]
- Хаджиев 2001:** К. Хаджиев. Наблюдения върху палеографските особености на кирилските епиграфски паметници от XII–XIV в. – Palaeobulgarica/Старобългаристика, т. 1/2001, 46 – 78. [Hadzhiev 2001: K. Hadzhiev. Nablyudeniya varhu paleografskite osobenosti na kirilskite epigrafski pametnitsi ot XII–XIV v. – Palaeobulgarica/Starobulgaristika, t. 1/2001, 46 – 78]
- Хаджиев 2006:** К. Хаджиев. Епиграфските паметници от средновековния Червен и значението им за историята на града. – Известия на РИМ – Русе, X, 2006, 85 – 108. [Hadzhiev 2006: K. Hadzhiev. Epigrafskite pametnitsi ot srednovekovniya Cherven i znachenieto im za istoriyata na grada. – Izvestiya na RIM – Ruse, X, 2006, 85 – 108]
- Хаджиев 2008:** К. Хаджиев. Ктиторските надписи от средновековния град Червен. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, т. 4. София, 2008, 229 – 251. [Hadzhiev 2008: K. Hadzhiev. Ktitorskite nadpisi ot srednovekovniya grad Cherven. – Numizmatika, sfragistika i epigrafika, t. 4. Sofia, 2008, 229 – 251]
- Androudis 2012:** P. Androudis. Chapiteau de la crypte de la basilique de Saint-Demetrios a Thessalonique avec emblemes de la famille des Paleologues. – Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρίας, 33, 2012, 13 – 140.
- Ćurčić 2010:** S. Ćurčić. Architecture in the Balkans: From Diocletian to Süleyman the Magnificent. New Haven, CT: Yale University Press, 2010.
- Feind 2010:** R. Feind. Byzantine monograms and personal names. An alphabetized lexicon. Regenstauf, 2010.
- François 2003:** V. François. Elaborate Incised Ware: une preuve du rayonnement de la culture byzantine à l'époque paléologue. – Byzantinoslavica, LXI, 2003, 151 – 168.
- Gardthausen 1879:** V. Gardthausen. Griechische Palaeographie. Leipzig, 1879.
- Gardthausen 1913:** V. Gardthausen. Griechische Palaeographie, B. II: Die Schrift, Unterschriften und Chronologie im Altertum und im Byzantinischen Mittelalter. Leipzig, 1913.
- Kalopissi 2015:** S. Kalopissi-Verti. Byzantine Dedicatory Inscriptions and Donor Portraits (7th – 15th c.). – In: Inscriptions in Byzantium and Beyond: Methods-Projects-Case Studies. Ed.: A. Rhoby. Wien, 2015, 135 – 150.
- Maksimović 1971:** J. Maksimović. Srpska srednjovekovna skulptura. Novi Sad, 1971.
- Mathews 2014:** K.R. Mathews. Other Peoples' Dishes: Islamic *Bacini* on Eleventh – Century Churches in Pisa. – Gesta, 53, No. 1/2014, 5 – 23.
- Milanova 2017:** A. Milanova. La sculpture architecturale de la côte Bulgare de la Mer noire entre l'est et l'ouest aux XIIIe – XIVe siècles. – Проблеми на изкуството, 1, 2017, 17 – 27.
- Millet 1899:** G. Millet. Inscriptions byzantines de Mistra (Pl. XIV – XXIII). – Bulletin de correspondance hellénique, 23, 1899, 97 – 156.
- Mircea cel Bătrân 2018:** „Mircea cel Bătrân 600“, catalog de expoziție. Brăila, 2018.
- Nenadović 2003:** S. Nenadović. Građevinska tehnika u srednjovekovnoj Srbiji. Beograd, 2003.
- Ousterhout 2009:** R. Ousterhout. Byzantium between East and West and the Origins of Heraldry. – In: Byzantine Art: Recent Studies. Ed.: C. Hourihane. Tempe: ACMRS, 2009, 153 – 170.
- Popkonstantinov, Kronsteiner 1997:** K. Popkonstantinov, O. Kronsteiner. Altbulgarische Inschriften, 2. Salzburg, 1997.
- Samson 2017:** A. Samson. Catalogul colecției de cahle și ceramică decorativă din Muzeul Național de Istorie a României. Onești, 2017.
- Sanders 2015:** G.D.R. Sanders. William of Moerbeke's Church at Merbaka: The Use of Ancient Spolia to Make Personal and Political Statements. – Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Vol. 84, No. 3/July-September 2015, 583 – 626.
- Spier 2013:** J. Spier. Late Byzantine Rings, 1204 – 1453. Wiesbaden, 2013.
- Ștefan cel Mare 2018:** Ștefan cel Mare. Din istorie în veșnicie. Ed.: Oana Ilie, Monica Dejan. Onești, 2018.

- Subotić 2013:** G. Subotić. Jedna graditeljska radionica iz druge decenije XV veka u graničnim predelima Bugarske i Srbije. – Zbornik radova Vizantološkog instituta, L, 2013, 811 – 934.
- Toth 2015:** I. Toth. Epigraphic Traditions in Eleventh – Century Byzantium. – In: *Inscriptions in Byzantium and Beyond: Methods-Projects-Case Studies*. Ed.: A. Rhoby. Wien, 2015, 203 – 225.
- Underwood, Hawkins 1961:** P.A. Underwood, E.J.W. Hawkins. The mosaics of Hagia Sophia at Istanbul: The portrait of the emperor Alexander. A report on work done by the Byzantine Institute in 1959 and 1960. – *Dumbarton Oaks Papers*, 15, 1961, 187 – 217.
- Underwood 1966:** P.A. Underwood. *The Kariye Djami*, vol. 1: Historical Introduction and Description of the Mosaics and Frescoes. New York, 1966.
- Waksman 2012:** Y. Waksman. The First Workshop of Byzantine Ceramics discovered in Constantinople/Istanbul: Chemical Characterization and Preliminary Typological Study. – In: *Atti del IX Congresso internazionale sulla ceramica medievale nel Mediterraneo* (Venice, 23-27 November, 2009, Italy). Firenze, 2012, 147 – 151.
- Yalçın 1999:** A.B. Yalçın. Materiali di età paleologa nel Museo Archeologico di Istanbul. – In: *L'arte di Bisanzio e l'Italia al tempo dei Paleologi 1261 – 1453*. Ed.: F. de'Maffei. Roma, 1999, 359 – 382.
- Δετοράκης 2009:** Θ. Δετοράκης. *Αγία Σοφία: Ο ναός της Αγίας του Θεού Σοφίας*. Αθήνα, 2009. [Detorákis 2009: Th. Detorákis. *Αγία Σοφία: Ο ναός της Αγίας του Θεού Σοφίας*. Αθήνα, 2009]
- Μαρίνου 2002:** Γ. Μαρίνου. *Άγιος Δημήτριος. Η Μητρόπολη του Μυστρά*. Αθήνα, 2002. [Marínou 2002: G. Marínou. *Άγιος Δημήτριος. Η Μητρόπολη του Μυστρά*. Αθήνα, 2002]
- Μαυροπούλου 2007:** Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη. *Βυζαντινή Θεσσαλονίκη. Θεσσαλονίκη*, 2007. [Mavropoulou 2007: H. Mavropoulou-Tsioumi. *Vizantiní Thessaloníki*. Thessaloníki, 2007]
- Νικολακόπουλος 1978:** Γ. Νικολακόπουλος. *Εντοιχισμένα κεραμικά στις όψεις των Μεσαιωνικών και επί Τουρκοκρατίας εκκλησιών μας*. Αθήναι, 1978. [Nikolakópoulos 1978: G. Nikolakópoulos. *Entikhisména keramiká stis ópsis ton Mesaionikón kai epí Tourkokratías ekklesión mas*. Athínai, 1978]
- Σίνος 2013:** Σ. Σίνος. *Η αρχιτεκτονική του καθολικού της Μονής της Παντάνασσας του Μυστρά*. Αθήνα, 2013. [Sínos 2013: S. Sínos. *Η αρχιτεκτονική του καθολικού της Μονής της Παντάνασσας του Μυστρά*. Αθήνα, 2013]